

УДК 398.332.416:323.281(438.41)“19”

ОСОБЛИВОСТІ СВЯТКУВАННЯ ВЕЛИКОДНЯ В РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД (ЗА МАТЕРІАЛАМИ З ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОЇ ВОЛИНИ)**Юрій ПУКІВСЬКИЙ**Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра етнології

Стаття присвячена дослідженню специфіки відзначення Великодніх свят у радянський період на теренах історико-етнографічної Волині. Завдяки залученню польових етнографічних матеріалів висвітлено процес зумисного руйнування святково-обрядової сфери традиційної культури. Розглянуто адміністративні заборони, санкції та інші перешкоди, які застосовувалися з метою нівеляції цього свята. Окремо виокремлено ті народні звичаї та обряди, які продовжували існувати в умовах тоталітаризму.

Ключові слова: етнологія, Волинь, Великдень, звичай, радянська доба, заборона.

Упродовж останніх років посилюється дослідницький інтерес до проблеми, яка тривалий час не мала належного висвітлення у спеціальній науковій літературі – функціонування традиційної народної культури в умовах тоталітаризму¹. Одне з цікавих аспектів цього питання – з'ясувати особливості святково-обрядової звичаєвості, яка піддавалася значному впливу з боку держави.

У пропонованій розвідці спробуємо окреслити основні тенденції побутування традиційних звичаїв та обрядів, що стосувалися найбільшого християнського свята – Великодня. Територіальні межі студії обмежуються теренами Волині як історико-етнографічного району².

У щойно створеному Радянському Союзі одразу було оголошено антирелігійну кампанію. Відтак, будь-які народні традиції, хоч якось пов'язані з християнством, оголошувались пережитками минулого, які слід відкидати і викоринювати. Ця кампанія проводилась у настільки брутальних формах, що згодом навіть радянські дослідники змушені були визнати: “непримиренна боротьба проти реакційних пережитків церковного побуту і релігійного засилля в повсякденному житті селян” набрала таких обертів, що дуже часто відкидалися і заборонялися і ті народні традиції, які з релігією, насправді, не мали нічого спільного³. Натомість пробували насаджувати нову так звану “соціалістичну обрядовість”. Особливо активно її стали впроваджувати у 1960-ті рр., коли воно відбувалось цілеспрямовано і директивно⁴. Така “обрядотворча” діяльність була складовою державної політики. На чолі системи з її централізованої організації стояв спеціальний державний орган, створений у 1964 р. при Верховній Раді УРСР, а від 1969 р. – при Раді Міністрів УРСР⁵. Комісія по радянських традиціях, звичаях та обрядах координувала та контролювала здійснення пропаганди та

упровадження нових радянських звичаїв⁶. Філії цієї комісії існували при кожній сільській раді. Наприклад, в селі Сенгури Житомирського р-ну Житомирської обл. сільську комісію очолював голова виконкому сільської Ради народних депутатів, а в її склад входили члени партійної, профсоюзної, комсомольської організацій, правління колгоспу, виконкому сільської Ради, школи, закладів культури⁷, що мало забезпечувати повсюдне і комплексне насадження соціалістичної обрядовості. Радянська обрядовість повинна була сприяти витісненню з побуту релігійних свят та обрядів.

Промовистим є заклики, прийняті на засіданні Президії Верховної Ради УРСР 13 січня 1983 р.: “активніше протидіяти спробам ідеалізації застарілих звичаїв, всемірно розвивати нові радянські традиції та обряди...”⁸. Такого роду гасла постійно звучали також на з’їздах Компартії, в засобах масової інформації і сприймалися як безпосередні вказівки для органів влади на місцях. Поширеним явищем у радянський період стало видання літератури спрямованої на популяризацію нових свят та традицій, а також проти “релігійних пережитків”⁹. Відверто говорилося про те, що процес ліквідації етнічних особливостей традиційної культури і запровадження нових свят і обрядів був одним із найактивніших засобів “зближення національностей” СРСР¹⁰.

Активна боротьба проти великодньої обрядовості була зумовлена тим фактором, що Великдень – наймасовіше християнське свято. Освячення великодніх кошиків в церкві сприймалося як один з найяскравіших видимих проявів релігійності. Для того, щоб знівелювати свято Великодня активно впроваджувались нові свята: Першого травня, День Перемоги. Засобом для активнішого викорінення великодніх традицій стала практика приурочувати до дати Великодня свято весни. Для прикладу, наведемо опис відзначення такого нововинайденого радянського свята в с. Гута Сокальського району Львівської області: “З ініціативи комсомолу останнім часом на Великдень проводиться свято весни. [...] приурочують його до завершення весняних польових робіт. [...]. Село з такої нагоди прибирається і прикрашується лозунгами, плакатами, квітами. [...]. Передова трудівниця виступає в ролі Весни, вітає голову колгоспу і гостей. [...]. На завітчаному тракторі робить коло пошани найкращий тракторист. Після виступів голови колгоспу, представників партійних і громадських організацій, передовиків виробництва переможцям змагання вручають подарунки і нагороди. [...] кожному до смаку знаходиться весела забава, а молоді – спортивні ігри, атракціони, здіймання прапорця з високого стовпа, лотерея, виступ художньої самодіяльності, увечері – демонстрування фільмів”¹¹.

Одним із найчастіше застосовуваних комуністами методів “відвернення” селян від святкування релігійних свят було читання лекцій, демонстрування фільмів, у яких розкривали їх “справжню суть”. Проявом неабиякого цинізму було те, що проводились подібні акції якраз у час цих свят. Один з кореспондентів Етнографічної комісії Всеукраїнської академії наук І. Дученко у листі так описував

Великдень 1931 р. у рідному селі: “...проти “Великодня” зібрались вируючіє в церкву, а хто не вирує то пішов в сельбудинок, в сельбудинку були лекції про походження Великодня котри викладав голова сельради та вчителя. Також було кіно безплатне, назва картини “Меліорація”. Кино-картина була нецікава. В сельбуді було людей не вельми багато. Но в церкві дак ніде кажуть було і повернутися. Ще як відно люде затемнені релігією. Я тоже був в сельбудинку всю ніч”¹². Як видно, ініційовані партією заходи не одразу давали бажаного результату. Основна маса населення не сприймала комуністичної пропаганди і намагалася дотримуватися усталених традицій.

Позаяк насильно примусити всіх відвідувати такі заходи було неможливо, активно використовувались інші способи перешкоджання традиційному відзначенню свята. На селах антивеликодня кампанія набирала найрізноманітніших форм. Найчастіше вона пов’язувалася з залученням селян до праці. Масовим явищем у радянську добу стала організація так званих весняних “суботників” і навіть “недільників”. Майже завжди вони співпадали у часі з Великодніми святами, і те, що це робилось зумисне, навіть не намагались приховати¹³. Відбувалася посадка дерев, кущів, квітів, впорядкування і прибирання колгоспних, шкільних подвір’їв¹⁴. Наприклад, у с. Левкові Житомирського району Вінницької (нині Житомирської. – *Ю. П.*) області в день Великодня 1930 р. селяни посадили “безвірницький сад”¹⁵. Про такі ж “добровільно-примусові” форми праці згадували респонденти із Західної Волині: “А за колгоспу то і в суботу садили. І паску пекли і на суботник виганяли. Боже. Отам біля ферми ті дерева, то я їх садила в великодну суботу. Не мала права сказати, шо ти віруюча людина” (с. Бордуляки Бродівського р-ну)¹⁶. Типовим було явище, коли і на сам Великдень колгоспники змушені були виходити на роботу для того, аби бодай створювати видимість буденного робочого дня: “Мусів іти. Я на тракторі робив. Там така робота була, знаєте. Але показати мусів, бо приїжджає уповномочений із району. Там його заставляють в той колгосп, в той колгосп значить. Комуністи були. І заставляють. Мусиш іти. Вийдемо в поле. Вчепиш сівалку, там два рази перейдеш. Але ж треба показати” (с. Замличі Локачинського р-ну Волинської обл.)¹⁷. Зрозуміло, що головною метою подібних дій з боку комуністичної партійної номенклатури було не дати можливості людям підготуватися до Великодня або й узагалі відзначати свято.

Прикметно, що до участі в таких заходах директивно залучали також школярів. У цьому контексті цікавий спогад жительки с. Бебехи Радехівського району Львівської області Марії Лукич: “Колись школа була на Великдень. На машину дітей-школярів і на картоплі перебирати. На сам Великдень. А тато нам сказав з мамою до церкви йти. Ми позбиралися до церкви. А в нас нова хата будувалася. А тут було таке дошки наскладані. І ми коло тих дошок так поховалися, бо почули, шо машина їде без нашу вулицю. А то на поля їхала машина картоплі перебирати і тих учнів везли. Ми так поховалисьмося, бо каже, їде директор школи і їдуть вчителі, дітей везуть, школярів перебирати картоплі

на самий Великдень. Сказав тато з мамою до церкви, ніяка школа, но до церкви. [...] Паску йшла святити, красу таку спідницю мала, сукенку таку красу. [...] І я пішла ту паску посвятила. Вже по Великодні мене вималювали в “колючці” з паскою в сукенці красі. Йду паску святити. Та, в школі була “колючка”, щоб посміялися всі з дітей”¹⁸. Як видно зі сказаного вище, крім відлучення від традиційного святкування Великодня під прикриттям різноманітних загальногромадських заходів, кожен, хто все ж таки відважувався “йти святити паску” піддавався суровому осуду. Особливо це стосувалося учнів, адже тих з них, хто був помічений на великодній службі, привселюдно соромили на загальних зборах – “лінійках”, висміювали у стінгазетах – так званих “колючках”.

Звичайною практикою було створення спеціальних комісій, які були зобов’язані стежити за тим, аби на Великдень учні не відвідували церкви. Учителі були зобов’язані почергово нести біля церкви своєрідну варту: “Несли люди світити паску, то учителі переступали і такі партійні переступали і знімки робили. І вже не допускали потім до школи і таке розмаїте було. О то було страшне. Не дозволяли. А діти як ішли паску світити, Боже, то що то було. Втікали, ховалисі від тих учителів. То таке було, то страшне” (с. Гута Сокальського р-ну Львівської обл.)¹⁹; “Але одного разу ми сина взяли з собою. Пішли з дідом святити. А він походив, бо ж то малому цікаво, кругом походив. Та й прилетів і сховався за мене і тако виглядає. Кажу: “Од кого ти ховаєся?” А учителька була під церквою. То вмисне прийшла дивитися, щоб діти не йшли до церкви. А то на другий день там на лінійку їх визве покличе, чого вони були. Вони не мали права йти до церкви. А їм же ш цікаво. “А он Фаїна Остапівна є”, – каже. Ну я побачила” (с. Жашковичі Іваничівського р-ну Волинської обл.)²⁰.

Аналогічні чергування під діючими церквами мали місце і в п’ятницю та суботу напередодні Великодня, коли за звичаєм кожен християнин мав прийти до плащаниці – гробу Ісуса Христа. Попри це, більшість школярів порушували заборону, намагаючись непомітно потрапити до церкви: “Колись як ходила зі школи до Плащівниці без плоти, штани дерла. Не дозволювали. У фіртці стояли і дивилисі. А Плащівницю як в п’ятницю Великодну винесли, то діти зі школи чисто вночі ходили. Без плоти лізли. Навіть фірткою не йшли, бо стояли учителі”²¹.

За твердженням Валентини Борисенко, частими були випадки, коли вчителі в школі навіть оглядали руки дітей, особливо дівчат, чи не має на них слідів фарби від крашанок і вичитували про втрату піонерської гідності²².

Певне побутування на теренах Волині, незважаючи на заборони, мав давній народний звичай розпалювання молоддю великодніх вогнищ (“Одіяній”) біля церков. Щоправда, потім поведінка молоді, яка брала участь у розпалюванні вогнищ, обговорювалася у виробничих колективах, школах та в дитячій кімнаті міліції²³. У деяких селах особливо наполеглива боротьба місцевої влади проти “крамольного” звичаю призвела до його фактичного зникнення. Водночас слід відзначити, що у багатьох населених пунктах, де за радянської доби перестали

розпалювати великодні багаття, на сучасному етапі ця традиція відродилася: “...при мої молодості ми не палили. Не палили, бо тоді ще ж була його величність Совецький Союз і не дозволяли до церкви ходити. З школи ходили перевіряли, хто з дітей в церкві. От. А то вже тепер [...] Водіяніє називається. Іти на Водіяніє” (с. Литовеж Іваничівського р-ну Волинської обл.)²⁴.

Безперешкодно відвідувати церкву і освячувати великодні кошики, не боячись ніяких санкцій, могли люди літнього віку, які вже ніде не працювали. Також прямо не забороняли це робити представникам робітничих професій, колгоспникам. Якщо ж хтось із числа службовців вирішив посвятити паску – йому загрожувало негайне звільнення з роботи. Представники сільської інтелігенції, які боялись адміністративних покарань за здійснення релігійних обрядів і відвідування церков, часто виїжджали освячувати паску в інші села і навіть райони, щоб не бути поміченими членами спеціальних комісій, які направлялися у церкви у Великодню ніч. Сучасна дослідниця Оксана Михальчук наводить інформацію Ради у справах релігії при РМ УРСР про святкування Великодня на території Волинської області у 1979 р. про те, що у всі населені пункти, де були релігійні об’єднання, направлені члени міських і районних комісій співдій за наглядом законодавства про релігійні культи, радянський і комсомольський актив, виділені наряди міліції, дружинників²⁵.

Ціль, яку переслідували застосовувані заходи – спроби не допустити масового освячення головних атрибутів Великодня в церкві. Попри це, наведені вище спогади респондентів виразно засвідчують, що навіть в умовах заборон та переслідувань переважна більшість сільського населення продовжувала дотримуватися традиційної великодньої звичаєвості. Принаймні традиція випікання паски і фарбування яєць, навіть за визнанням радянських дослідників, залишалась досить поширеною в тодішньому побуті по всій Україні²⁶.

Методи, які взяли на озброєння комуністи, були практично ідентичними в різних частинах України, і терени історико-етнографічної Волині у цьому плані не є винятком. Однак слід зауважити, що ефект від них не завжди був однаким. На Східній Волині, де значно швидше утвердилася радянська влада і відповідно розпочалося активне її втручання у сферу традиційної культури, вже в другій половині ХХ ст. свято Першого травня і день Перемоги поступово витіснили Великдень. Чимало святкових традицій перестали існувати зовсім або значною мірою редукувалися. В той же час у західній частині історико-етнографічної Волині, яка увійшла до складу УРСР лише після Другої світової війни, нівеляція великодніх звичаїв та обрядів відбувалася не так стрімко. Як засвідчують польові матеріали, найстійкіше дотримувалися усталених великодніх традицій у так званій Галицькій Волині. Значною мірою це зумовлено відносно вищим рівнем релігійності населення, який сформувався внаслідок особливостей суспільно-політичного розвитку цієї частини етнографічної Волині²⁷.

Вагомою перешкодою для здійснення освячення великодніх кошиків було те, що у зазначений період переважна більшість церков були закритими. Лише в небагатьох селах культові споруди залишалися діючими. Наприклад, до церкви у с. Хоробрів Сокальського району Львівської області для того, аби “посвятити паску” збиралися мешканці шістнадцяти довколишніх сіл²⁸. Згодом у період “горбачовської перебудови” і деякої лібералізації щодо релігії, в села, де культові споруди не використовувались за призначенням або й узагалі були зруйновані, приїздили священнослужителі і напівлегально освячували принесені до хати когось із селян великодні кошики: “Колись [...] по хатах святити. [...] Під церквою не святити, а по хатах. В суботу в хаті сі приготувало, зробили порядки і до теї хати зносилося десять людей і більше навіть. А він по селі по тих хатах водили його. [...] В церкві не правилосі тоди. [...] В церкві був магазин. Та й по хатах’ (с. Савчин Сокальського р-ну Львівської обл.)²⁹. Подекуди цей ритуал здійснювався на території цвинтаря: “Потім то вже без ті вже передостанні роки, вже перед тим як то мала Україна бути, то вже писалисьмо просили, щоб нам дозволили. І на цвинтарі, приїжджав священник і на цвинтарі, там, де померлих ховають, то шось без пару літ там святив паску. В суботу Великодну святив на цвинтарі. Ми їздили, добивалися. Тре було писати весь час, весь час писалам туда в райком партії, щоб дозволили, щоб приїхав священник нам посвятит паску” (с. Завидче Радехівського р-ну Львівської обл.)³⁰. За спогадами дяка Павла Ковалюка з с. Спас Кам’янка-Бузького району Львівської області освячення пасок здійснювалось навіть на березі річки: “Сокільський (з сусіднього села. – Ю. П.) приходив священник під церкву і посвятит паски. А пізніше, як вже район напосівсі і під церкву не пустили, то тут біля ріки на пустирнику люди зійшлисі. Він прийшов паличку в руки, прийшов, човном перевезли. Посвятит паски. Комуністи пильнували церкву, а той ту посвятит паски і перевезли його назад”³¹.

Невід’ємним аспектом традиційного святкування Великодніх свят в українців загалом, і волинян зокрема, як відомо були обрядові пісні – гаївки (веснянки), різноманітні ігри та танці, які становили цілий пласт народної культури. За спогадами респондентів, у радянський час також робилися спроби зруйнувати цей вид календарно-обрядового фольклору, імовірно через його тісну пов’язаність із найбільшим релігійним культом. Крім того, за звичаєм великодні пісні та ігри завжди виконувались біля церкви. У досліджуваний період вони потрапили під заборону: “То ксьондзи навіть бавилисі з молодьожкою. Співали, подоляночки водили кругом церкви. І клякали рушничок давали, вибирай собі кого хочеш – дівчина хлопця, хлопець дівчину. В дзвони дзвонили без перерви. Дуже цікаво було. А за большевиків не можна було”³²; “Я ше була менша як Коструба закопували. А як вже по фронті, то вже не вольно було. Потім запинили то всьо. Руські як прийшли, то всьо запинили. А то я ше за Польщі жила, то знаю”³³. Слід зауважити, що у подібний спосіб брутально заборонялися і деякі інші жанри календарної пісенності, які були оголошені реакційними та шкідливими. Найбільшою мірою сказане стосується різдвяних колядок, вертепних сенок і т. д.

З метою витіснення “релігійних звичок”, пов’язаних з вшануванням померлих, Виконком Волинської обласної ради в 1963 р. розіслав всім райвиконкомам спеціальний лист, в якому рекомендував силами громадськості привести в порядок кладовища і 9–10 травня організувати похоронні мітинги, перетворивши ці дні в дні пам’яті не тільки воїнів, але й всіх померлих³⁴. Така ж ситуація була характерною і для інших регіонів України, де відвідування могил померлих родичів через тиждень після Великодня не дозволялося і люди були змушені потай прокрадатися на кладовища, щоб за звичаєм покласти на могилах рідних крашанки³⁵.

Незважаючи на такі заборони, звичай поминання померлих саме через тиждень після Великодня – на Проводи тримався досить стійко і проводився в більшості волинських сіл. За традицією на цвинтар волиняни приносили паску, крашанки, які залишали на могилах своїх родичів. Також на цвинтарях продовжували влаштовувати загальногромадські поминальні обіди. Натомість панахиди на кладовищах, коли священики виходили з хресним ходом і відправляли панахиди над могилами померлих на початку 1970-х рр. були практично витіснені³⁶.

Не можна не згадати і про те, що завдяки застосуванню насильницьких методів з життя тогочасних українців було практично витіснено також цілий пласт різноманітних народних вірувань, повір’їв, що стосувалися Великодніх свят. Тут наведемо лише один приклад. Зокрема, здавна існуючу в народі заборону сіяти протягом великоднього тижня (від Великодня до Провід) радянські ідеологи та пропагандисти трактували як очевидну шкоду, яка “межує зі злочинством [...]”, бо зриває план весняного засіву³⁷.

Таким чином розгляд особливостей відзначення Великодніх свят на теренах етнографічної Волині засвідчив, що протягом радянського періоду склалися специфічні умови для функціонування традиційної святково-обрядової культури українців. Насамперед це постійне, цілеспрямоване втручання органів влади у цю сферу. Активністю відзначалися спроби витіснити Великдень за допомогою впровадження нових радянських свят. Серед засобів відлучення населення від відзначення Великодніх свят: читання лекцій, перегляд кінофільмів, проведення, на позір добровільних, загальногромадських суботників та недільників, а часто навіть примусові виходи селян на роботу. Окремо слід згадати заборони та санкції, які не дозволяли службовцям, сільській інтелігенції, учням шкіл брати участь у церковних ритуалах, безпосередньо пов’язаних зі святом. Попри це, переважна більшість населення продовжувала дотримуватися основних великодніх звичаїв (випікання паски, фарбування яєць, поминання померлих).

Водночас поза всякими сумнівами є те, що цілеспрямована антирелігійна кампанія, застосування цілої низки адміністративних заходів та заборон стосовно відзначення Великодніх свят спричинило значні деформації, а часто невідворотні зміни в їх обрядовій структурі, які відбулися впродовж радянського періоду.

THE PECULIARITIES OF EASTER CELEBRATION IN SOVIET TIME (ON THE BASIS OF MATERIALS FROM HISTORICAL ETHNOGRAPHICAL REGION OF VOLHYNIA)

Yury PUKIVSKY

Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Ethnology

The article contains the analysis of the peculiarities of Easter celebration in Soviet time on the territory of Volhynia. The author did his research using ethnographical materials received on-site. The article covers the process of destruction of celebration part of traditional culture. The author studied the administrative prohibitions, sanctions and other actions used by authorities to stop the celebration of the holiday.

Key words: Easter, ethnology, Volhynia, custom, Soviet time.

¹ *Барташук О.* Наслідки запровадження радянської обрядовості (60–80-і рр. XX ст.) : аналіз історико-етнографічних матеріалів календарного циклу Хмельницького Поділля / Олесь Барташук // Мандрівець. – 2008. – № 16. – С. 53–61; *Левкиевская Е. Е.* Пасха “по-советски”: Личность в структуре праздника / Е. Е. Левкиевская // Морфология праздника: [По материалам конференции, 12–14 мая 2005 г.: Сб. ст.]. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 175–185; *Пилипак М.* Весільний обряд Поділля в радянський період / Максим Пилипак // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – 2009. – Вип. 16. – С. 161–164; *Харчишин О.* Трансформація фольклорної традиції міста в умовах радянського режиму / Ольга Харчишин // Етнокультурні процеси в українському урбанізованому середовищі XX століття : зб. науково-теорет. ст. – Івано-Франківськ, 2004. – С. 165–168.

² Детальніше див.: *Глушко М. С.* Історико-етнографічна Волинь : локалізація, межі (за матеріалами наукових досліджень другої половини XX – початку XXI ст.) / М. С. Глушко // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу”. Луцьк, 17-19 травня 2006 р. : Доповіді та повідомлення : в 3-х т. / Укр. іст. т-во, Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк : Вежа, 2007. – Т. I. – С. 111–119; *Глушко М.* Етнографічне районування України : стан, проблеми, завдання (за матеріалами наукових досліджень другої половини XX – початку XXI століть) / Михайло Глушко // Вісник Львівського університету: Серія історична. – 2009. – Вип. 44. – С. 179–214.

³ *Келембетова В. Ю.* Побут і релігійні пережитки (Етнографічно-соціологічне дослідження) / В. Ю. Келембетова. – К. : Наукова думка, 1974. – С. 66.

⁴ *Орлик М. А.* Социалистическая обрядность, ее внедрение и развитие в Украинской ССР / М. А. Орлик // Советские традиции, праздники и обряды: Опыт, проблемы, рекомендации. – Москва: Профиздат, 1986. – С. 4.

⁵ *Борисенко В. К.* Така житка... : Культура повсякдення українців Чорнобильського Полісся (за матеріалами етнографічної експедиції 1994 р.) / В. К. Борисенко. – К. : Стило, 2011. – С. 8.

⁶ *Орлик М. А.* Социалистическая обрядность... – С. 5.

⁷ Там само. С. 6.

⁸ Радянські свята, обряди, традиції на Житомирщині (Бібліографічний покажчик) / Комісія по радянських традиціях, святах і обрядах при виконкомі Житомирської обласної ради народних депутатів, Житомирське обласне управління культури, Обласна наукова бібліотека ім. Жовтневої революції. – Житомир : [б. в.], 1983. – С. 3.

⁹ Нові громадянські свята, обряди і звичаї на Волині (1966–1980 рр.). Бібліографічний покажчик / Е. С. Боремчук, О. Ф. Ошуркевич. – Луцьк : [б. в.], 1980. – 28 с.; Яроцький Л. В. Радянські традиції проти релігії / Л. В. Яроцький. – К. : Знання, 1972. – 47 с.

¹⁰ Гаврилюк Н. К. Нові і традиційні обряди: досвід та перспективи етнографічного вивчення / Н. К. Гаврилюк // Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 1. – С. 3–12.

¹¹ Маланчук В. А. Нове в культурі й побуті колгоспного селянства (Історико-етнографічне дослідження на матеріалі Сокальського району Львівської області) / В. А. Маланчук. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 109.

¹² Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, ф. 15–3, спр. 222, арк. 167.

¹³ Келембетова В. Ю. Побут і релігійні пережитки... – С. 62.

¹⁴ Маланчук В. А. Нове в культурі... – С. 110.

¹⁵ Келембетова В. Ю. Утвердження атеїзму в побуті трудящих України / В. Ю. Келембетова. – К. : Наукова думка, 1967. – С. 94.

¹⁶ Архів Львівського національного університету імені Івана Франка (далі – Архів ЛНУ імені Івана Франка), ф. 119, оп. 17, спр. 376-Е, арк. 10.

¹⁷ Там само. Спр. 429-Е, арк. 68.

¹⁸ Там само. Спр. 376-Е, арк. 43.

¹⁹ Там само. Спр. 375-Е, арк. 38.

²⁰ Там само. Спр. 377-Е, арк. 28.

²¹ Там само. Спр. 376-Е, арк. 21.

²² Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу : на матеріалах святково-обрядової культури українців : навч. посібн. / Валентина Борисенко. – К., 2000. – С. 49.

²³ Михальчук О. Нова обрядовість на Волині в 1960–80-х роках / Оксана Михальчук // Етнічна історія народів Європи : Зб. наук. пр. – Київ : Унісерв, 2008. – Вип. 26. – С. 100.

²⁴ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 377-Е, арк. 8.

²⁵ Михальчук О. Нова обрядовість... – С. 100.

²⁶ Келембетова В. Ю. Побут... – С. 93.

²⁷ Макарчук С. А. Історико-етнографічні райони України : навч. посібн. / С. А. Макарчук. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2012. – С. 44.

²⁸ Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 298-Е, арк. 12.

²⁹ Там само. Спр. 375-Е, арк. 11.

³⁰ Там само. Спр. 376-Е, арк. 91.

³¹ Там само. Спр. 430-Е, арк. 94.

³² Архів ЛНУ імені Івана Франка, ф. 119, оп. 17, спр. 298-Е, арк. 3.

³³ Там само. Спр. 376-Е, арк. 53.

³⁴ Михальчук О. Нова обрядовість... – С. 98.

³⁵ Борисенко В. К. Така житка... – С. 8.

³⁶ Михальчук О. Нова обрядовість на Волині... – С. 101.

³⁷ Ковальчук Я. Свята на Україні у звичаях та забобонах / Я. Ковальчук. [б. м.] 1929. – С. 60.